

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه و حکمت

عنوان

تأثیر عوامل غیر معرفتی بر باور دینی از دیدگاه ویلیام جیمز و استاد مطهری

استاد راهنما

دکتر نرگس نظرنژاد

دانشجو

نجم السادات الحسینی

تیرماه ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه و حکمت اسلامی

عنوان

تأثیر عوامل غیر معرفتی بر باور دینی از دیدگاه ویلیام جیمز و استاد مطهری

استاد راهنما

دکتر نرگس نظرنژاد

استاد مشاور

دکتر اعلاء تورانی

دانشجو

نجم السادات الحسینی

تیرماه ۱۳۹۰

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم، همسر مهربانم

و گل زندگی، دختر دوست داشتنی ام نیلوفر

تشکر و قدردانی:

بدینوسیله از سرکار خانم دکتر نرگس نظرنژاد که با راهنمایی های علمی و دلسوزانه خود در به ثمر رساندن این تحقیق نقش اصلی را داشته اند، تشکر و قدردانی به عمل می آید. هم چنین از جناب آقای دکتر اعلا تورانی به خاطر راهنمایی های ارزنده شان کمال تشکر را دارم.

از همسر عزیزم که در تمام مراحل تدوین تحقیق، اینجانب را یاری نموده اند، صمیمانه سپاسگزارم.

چکیده:

یکی از پرسش‌های مهم پیش روی معرفت‌شناسان کنونی، تاثیر و یا عدم تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باورها به طور کلی و باورهای دینی به طور خاص است. در این زمینه معرفت‌شناسان به دو گروه تقسیم شده‌اند که گروه اول، تاثیر عوامل غیر معرفتی را نادیده می‌گیرند و گروه دوم، قائل به تاثیر عوامل غیر معرفتی در کنار عوامل معرفتی هستند. در این زمینه ویلیام جیمز تاثیر هر سه ساحت وجودی را بر انسان می‌پذیرد و برای اولین بار هفت عامل غیر معرفتی را که دارای تاثیرات مثبت و منفی بر باورهای انسان هستند، ذکر می‌کند. استاد مطهری نیز یکی از معدود متفکران اسلامی است که این مطلب در آثارشان _هرچند به طور پراکنده_ ذکر شده است. ما در تحقیق حاضر کوشیده‌ایم تا با ذکر ساحت‌های وجودی انسان، به ذکر عوامل غیر معرفتی از دیدگاه ویلیام جیمز و استاد مطهری بپردازیم و نظرات ایشان را درباره تعداد این عوامل و نقش مثبت و منفی آن‌ها بر باور دینی بررسی کنیم.

کلید واژگان: مطهری، جیمز، ساحت‌های وجودی انسان، عوامل غیر معرفتی، باور دینی

فهرست مطالب

مقدمه

- ۱- ضرورت و اهمیت موضوع.....۲
- ۲- پرسش پژوهش و تبیین آن.....۳
- ۳- پرسشهای پژوهش (پرسشهای فرعی).....۳
- ۴- فرضیات پژوهش.....۴
- ۵- اهداف پژوهش و ضرورت آن.....۴
- ۶- پیشینه پژوهش: ۵
- ۷- معرفی فصول پایان نامه.....۶-۸

فصل اول: معرفت و عوامل مؤثر بر آن

- ۱-۱- معرفت..... ۱۰
- ۱-۱-۱- باور و چیستی آن..... ۱۳
- ۱-۱-۱-۱- تحلیل ماهیت باور..... ۱۳
- ۱-۱-۱-۲- متعلقات باور..... ۱۴
- ۱-۱-۱-۳- صدق و باور..... ۱۴
- ۱-۱-۱-۴- ارادی یا انفعالی بودن باور..... ۱۵-۱۷
- ۱-۱-۱-۵- اخلاق باور و وظایف معرفتی..... ۱۷
- ۲-۱- دین..... ۱۸
- ۱-۲-۱- باور دینی..... ۱۹
- ۲-۲-۱- عقلانی یا غیر عقلانی بودن باور دینی..... ۲۰-۲۴
- ۳-۲-۱- روان شناسی معرفت..... ۲۴-۲۶
- ۴-۲-۱- جامعه شناسی معرفت..... ۲۶-۳۲

فصل دوم: نظرات ویلیام جیمز پیرامون باور

- ۱-۲- مبانی فکری جیمز و عوامل مؤثر بر آن..... ۳۴-۳۶
- ۱-۱-۲- مبانی فلسفی (پراگماتیسم)..... ۳۶-۳۷
- ۲-۱-۲- مبانی معرفت شناختی (اراده گروی)..... ۳۸
- ۳-۱-۲- مبانی روان شناختی (ساحت های وجودی انسان)..... ۳۹

- ۲-۲-۲- دین و نحوه اعتقاد به آن.....۳۹-۵۰
- ۲-۲-۱- محیط و وراثت.....۵۰-۵۱
- ۲-۲-۲- خانواده (القائات دوران کودکی) ۵۱
- ۲-۲-۳- بیم و امید.....۵۲
- ۲-۲-۴- عشق و نفرت.....۵۲
- ۲-۲-۵- منفعت گروهی.....۵۲
- ۲-۲-۶- منفعت شخصی.....۵۳
- ۲-۲-۷- احساسات و هیجانات.....۵۳-۵۴

فصل سوم: آرای شهید مطهری در باب تاثیر عوامل غير معرفتی بر باور دینی

- ۳-۱- چيستی دین از دیدگاه استاد مطهری.....۵۶
- ۳-۲- مبانی معرفت شناسی از دیدگاه استاد مطهری.....۵۷-۵۸
- ۳-۲-۱- تعریف شناخت.....۵۹
- ۳-۲-۲- ضرورت شناخت.....۵۹
- ۳-۲-۳- امکان شناخت.....۶۰-۶۱

- ۶۲.....۴-۲-۳- منابع شناخت از دیدگاه استاد مطهری.....
- ۶۳-۶۴.....۵-۲-۳- ابزار شناخت.....
- ۶۴-۶۸.....۶-۲-۳- راه حصول شناخت.....
- ۶۸-۶۹.....۷-۲-۳- مراحل و درجات شناخت.....
- ۶۹-۷۲.....۸-۲-۳- ویژگی‌های شناخت حقیقی.....
- ۷۳.....۳-۳- عوامل موثر بر شناخت.....
- ۷۳-۷۴.....۱-۳-۳- علل معرفتی موثر بر باور دینی.....
- ۷۴-۷۵.....۱-۱-۳-۳- ناقص بودن دین.....
- ۷۶-۷۸.....۲-۱-۳-۳- نارسایی مفاهیم و معارف دینی.....
- ۷۸.....۲-۳-۳- عوامل غیر معرفتی موثر بر باور دینی.....
- ۷۸-۸۲.....۱-۲-۳-۳- سخت‌گیری دین.....
- ۸۲-۸۳.....۲-۲-۳-۳- محیط اخلاقی و اجتماعی نامناسب.....
- ۸۳.....۳-۲-۳-۳- عدم توجه به حس حقیقت جوئی وعدم ارائه پاسخ مناسب آن.....
- ۸۳-۸۴.....۴-۲-۳-۳- عدم تربیت متناسب زمان.....

- ۳-۳-۲-۵- سرکوب کردن غرایز..... ۸۴-۸۵
- ۳-۳-۲-۶- نارسائی مفاهیم اجتماعی و سیاسی ۸۵-۸۶
- ۳-۳-۲-۷- مبلغان غیر متخصص..... ۸۶-۸۷
- ۳-۳-۲-۸- عالمان دینی بی عمل..... ۸۷-۸۸
- ۳-۳-۲-۹- تقلید از اکثریت (منفعت گروهی) ۸۸
- ۳-۳-۲-۱۰- عشق و نفرت..... ۸۸-۸۹
- ۳-۴-۱- راه های مقابله با تاثیرات منفی عوامل غیر معرفتی..... ۸۹
- ۳-۴-۱- آزاد کردن عقل از قیود و عادات..... ۹۰
- ۳-۴-۲- عدم پیروی از اکثریت..... ۹۰-۹۱
- ۳-۴-۳- تقویت حس حقیقت جویی..... ۹۱
- ۳-۴-۴- تقویت اراده..... ۹۱-۹۲
- ۳-۴-۵- نیایش و پرستش..... ۹۲

فصل چهارم: ارزیابی و مقایسه آراء ویلیام جیمز و استاد مطهری

- ۴-۱- ساحت های وجودی انسان و تاثیرات آن ها بر هم..... ۹۵-۹۷
- ۴-۲- ارادی یا غیر ارادی بودن این تاثیرات..... ۹۷-۱۰۰

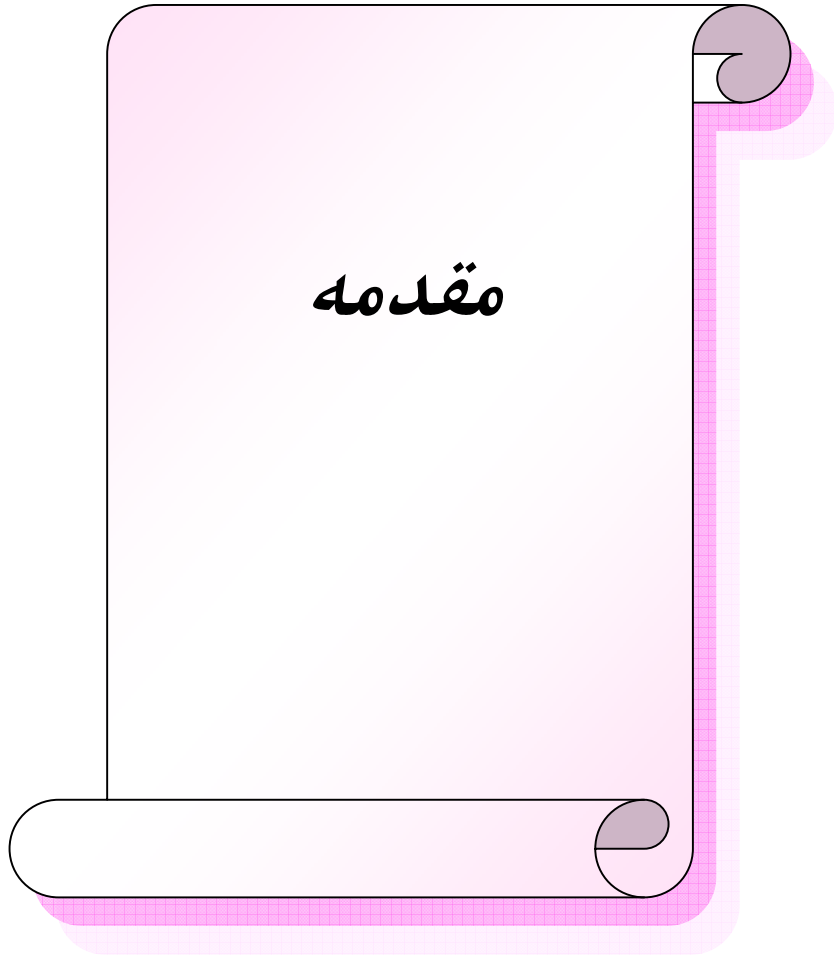
۳-۴- دیدگاه ویلیام جیمز و استاد مطهری در برابر تاثیر عوامل غیر معرفتی.....۱۰۱-۱۰۰

۴-۴- نقاط اشتراک دو دیدگاه.....۱۰۲-۱۰۱

۴-۵- نقاط افتراق دو دیدگاه.....۱۰۲

نتایج و پیشنهادها.....۱۰۵-۱۰۳

منابع فارسی و انگلیسی.....۱۰۹-۱۰۶

مقدمه

۱- ضرورت و اهمیت موضوع

یکی از مسائل مهم معرفت‌شناسی این است که آیا در فرایند ایجاد باور، علاوه بر استدلال عقلی، عوامل یا موانعی می‌توانند یاری‌گر و یا سد راه تشکیل باور انسان باشند یا خیر. آیا می‌توان گفت هر باوری که ما واجد آن می‌شویم، تنها تحت تاثیر استدلالات عقلی قرار دارد و عوامل مثبت و منفی دیگری هم چون تربیت و محیط اجتماعی در ایجاد آن باور تاثیری نداشته است؟ در گذشته چنین تصور می‌شد که هنگامی انسان به باوری می‌رسد که دلیلی عقلانی له یا علیه آن باور داشته باشد، اما پس از نظریه‌تتنز در زمینه معرفتی ساحت‌های وجودی انسان و منحصر نبودن انسان در ساحت عقیدتی، به نقش ساحت عاطفی و ارادی و یا به عبارتی دیگر، نقش عوامل غیر معرفتی، توجه بیشتری شد.

اگر قائل به تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باورهایمان باشیم، پای علمی هم چون روان‌شناسی معرفت و جامعه‌شناسی معرفت در میان می‌آید. قبول این ادعا مستلزم این باور است که عوامل غیر معرفتی آثاری تکوینی بر کل ساختار ادراکی ذهن ما دارند و ما را به این امر رهنمون می‌شود که در مقام تعلیم و تعلم باید بر سلوک دینی و اخلاقی تاکید ورزید.

۲- پرسش پژوهش و تبیین آن

از دیدگاه استاد مطهری و ویلیام جیمز عوامل غیر معرفتی چگونه بر باورهای دینی تاثیر می گذارند؟ امروزه یکی از پرسش های جدی ای که پیش روی معرفت شناسان قرار دارد این است که نقش عوامل غیر معرفتی بر فرایند کسب معرفت چیست؟ این موضوع نخستین بار مورد توجه ویلیام جیمز فیلسوف و روانشناس آمریکایی قرار گرفته است. او انسان را دارای سه ساحت وجودی می داند که به ترتیب عبارتند از:

۱- ساحت معرفتی (cognitive) یا عقیدتی که جایگاه نظریه پردازی ها و رد و قبول است. ۲- ساحت احساسی یا عاطفی (effective یا emotive) که جایگاه بدایندها و خوشایندها است. ۳- ساحت ارادی (volitive) که محل تصمیم گیریها است. ویلیام جیمز در ضمن این مطالب بیان می کند که معرفت تنها به ساحت معرفتی-عقیدتی مرتبط نیست.

رساله حاضر در نظر دارد تاثیر متغیرهای مستقل هم چون اراده، عاطفه و ... را بر متغیر وابسته معرفت بررسی کند. در این خصوص با توجه به نزدیکی دیدگاه های استاد مطهری و ویلیام جیمز، روابط موجود میان متغیرهای مورد بحث از دیدگاه آنان مورد بررسی قرار خواهد گرفت. و نقطه اشتراک و افتراق این دو دیدگاه به تفصیل بررسی خواهد شد.

۳- پرسش های پژوهش (پرسش های فرعی)

۱- عوامل غیر معرفتی موثر بر باورهای دینی از دیدگاه استاد مطهری کدامند؟

۲- عوامل غیر معرفتی موثر بر باورهای دینی از دیدگاه ویلیام جیمز کدامند؟

۳- وجه تمایز دیدگاه استاد مطهری و ویلیام جیمز چیست؟

۴- فرضیات پژوهش

فرضیه اول: استاد مطهری، محیط اخلاقی و اجتماعی نامساعد، خشونت‌های کلیسا و روش‌های

تبلیغی نامساعد را از عوامل غیر معرفتی موثر بر باورهای دینی می‌داند.

فرضیه دوم: ویلیام جیمز؛ بیم و امید، عشق و نفرت، منفعت شخصی و گروهی و القائنات دوران

کودکی را از عوامل غیر معرفتی موثر بر باورهای دینی می‌داند.

فرضیه سوم: استاد مطهری بیشتر بر تاثیرات منفی عوامل غیر معرفتی بر باورهای دینی تاکید

می‌کند در حالی که ویلیام جیمز عوامل غیر معرفتی را دارای تاثیرات مثبت و منفی می‌داند.

۵- اهداف پژوهش و ضرورت آن

با توجه به تاثیرگذاری عوامل غیر معرفتی بر ایجاد باورهای دینی یا تضعیف آنها، مطالعات علمی درباره

چنین عوامل تاثیرگذاری در همه جوامع علمی به طور کلی و در جوامع دینی بالاخص، از ضرورت

خاصی برخوردار است.

هدف عام تحقیق: بهره‌گیری از یافته‌های علمی در حوزه معرفت‌شناسی در خصوص باورهای دینی

اهداف مرحله ای

- شناسایی ساحت‌های مختلف وجودی انسان و رابطه آنها با یکدیگر

- شناخت دیدگاه خاص استاد مطهری در باره تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باورهای دینی

- شناخت دیدگاه خاص ویلیام جیمز در باره تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باورهای دینی

- مقایسه این دو دیدگاه و یافتن نقاط اشتراک و اختلاف آنها

۶- پیشینه پژوهش:

بخشی از پژوهش حاضر که تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باورهای دینی است، در کتاب‌هایی چون تاثیر گناه بر معرفت با تاکید بر آگوستین قدیس از دکتر زهرا پور سینا که در آن به تاثیر یکی از عوامل غیر معرفتی (گناه) پرداخته شده است و کتاب تنوع دین در روزگار ما نوشته چارلز تیلور ترجمه مصطفی ملکیان به این بحث پرداخته است و نیز کتاب نسبیت معرفت دینی در اندیشه استاد مطهری تالیف علی دژاکام که معرفت را در اندیشه استاد به طور عام مورد بررسی قرار داده است. در بخش مقالات نیز مقاله جامعه و معرفت از دیدگاه نهج البلاغه نوشته حسن غفاری فر که تنها به بررسی نهج البلاغه کفایت می‌کند و عوامل غیر معرفتی را از دیدگاه امام علی (ع) بررسی می‌کند و همچنین مقاله توجیه ایمان از دیدگاه ویلیام جیمز نوشته مسعود آذربایجانی که به دیدگاه‌های ویلیام جیمز در باب ایمان می‌پردازد.

اما با وجود همه این منابع تمام عوامل غیر معرفتی مورد بررسی قرار نگرفته، بلکه غالباً به نقش گناه بر معرفت پرداخته شده، در صورتی که این تحقیق به تاثیر تعداد بیشتری از عوامل غیر معرفتی نظر دارد آن هم در حوزه باورهای دینی و نه معرفت به طور عام - همانطور که در کتب و مقالات دیگر بررسی شده است - همچنین دیدگاهی مقایسه‌ای ما بین آراء و نظریات استاد مطهری و ویلیام جیمز دارد، که تا کنون کاری در این زمینه رویت نشده است.

۷- معرفی فصول پایان نامه:

در فصل اول مباحث کلی معرفت شناسی و تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باور های دینی انسان بررسی شد. به این نحو که با تعریفی کوتاه از معرفت و ذکر انواع معرفت و بیان مولفه های معرفت به تعریف معرفت که همان باور صادق موجه است، رسیدیم. سپس با ذکر این بحث که ما در باورهایمان منفعل یا فعال هستیم و بیان دیدگاه های مختلف در این زمینه، به مسئله اخلاق باور رهنمون گشتیم که ما در قبال باورهایمان فعال بوده و وظایفی داریم. از همین بحث به نظر ویلیام جیمز رسیدیم که بر خلاف عقیده کلیفورد در باب اخلاق باور، بر این عقیده است که ما در هنگام واجد شدن باورهایمان باید دقت کنیم که اولاً قضیه صادقی را از دست ندهیم و دوماً دچار قضیه کاذبی نشویم. سپس با ذکر این که فرایند ایجاد باور در ما صرفاً عقلانی نیست، به معرفی ساحت های وجودی انسان پرداختیم و بیان کردیم که نمی توان ساحت عقیدتی را از ساحت های عاطفی و ارادی دور نگاه داشت و این دو ساحت دارای تاثیرات مثبت و منفی بر ساحت عقیدتی هستند. گفته شد، یکی از کسانی که در مغرب زمین به این مطلب توجه داشته و روی آن کار کرده است، ویلیام جیمز است که نخستین کسی است که به آثار مثبت و منفی این دو ساحت دقت کرده است. در مشرق زمین نیز با توجه به عدم توجه به این مطلب، استاد مطهری بیاناتی در این زمینه داشته است.

در فصل دوم با ذکر برخی از مبانی فکری ویلیام جیمز در زمینه فلسفی (پراگماتیسم)، معرفت شناسی (اراده گروهی) و روان شناسی (ساحت های وجودی)، پرداختیم. در زمینه روان شناسی بیان شد که وی با بیان ساحت وجودی انسان - همان طور که در *اراده معطوف به باور* آورده است - معتقد به این امر است که باورهای دینی انسان تنها از ساحت عقیدتی و یا استدلالات عقلی نشات نمی گیرد؛ بلکه در

مواردی که دلایل عقلی وجود نداشته باشد، ساحت عاطفی و ارادی ما وارد می شود و ما در نهایت یکی از طرفین باور و یا عدم باور را انتخاب می کنیم و پس از بیان انواع تخییرها در زندگی انسان، به این نتیجه می رسد که در باورهای دینی، تخییری واقعی جریان دارد. چرا که، شواهد به نفع هیچ کدام از طرفین نیست احتمال قابل قبول بودن هر دو شق آن وجود دارد و نیز، حد وسطی میان ایمان و ایمان نیاوردن وجود ندارد و در عین حال انتخابی منحصر به فرد است. بنابراین ساحت عاطفی وظیفه دارد که اخلاقاً وارد شود و آن چه را که برای ما جذابیت بیشتری دارد، انتخاب کند. وی از میان هشت عاملی که در تکوین باور موثر می داند، تنها یک عامل را به استدلال عقلانی اختصاص می دهد و بقیه عوامل را جزء عوامل غیر معرفتی می داند که برای آن ها نقش مثبت و منفی قائل است.

در فصل سوم به شرح نظرات استاد مطهری در خصوص معرفت شناسی پرداختیم و در آن مباحثی چون تعریف شناخت، ضرورت شناخت، امکان و منابع آن را مطرح کردیم. استاد در خصوص تاثیر عوامل غیر معرفتی بر باور دینی به جنبه منفی این تاثیرات توجه نشان داده اند و آن را در قالب علل گریز جوانان از دین و دین داری ذکر کرده اند. ایشان در آسیب شناسی دینداری جوانان، علل معرفتی و غیر معرفتی ای که در گریز جوان ها از دین موثر است را آورده اند که این پژوهش هر دو نوع علل را ذکر کرده است ولی کار اصلی بر علل غیر معرفتی بوده است که از آن جمله می توان عالمان بی عمل، سرکوب غرایز و ... را مطرح کرد. در ادامه به ذکر راه کارهای استاد در زمینه مقابله با این عوامل پرداخته ایم و بیان کرده ایم که استاد تاثیرات این عوامل را ارادی می داند و به همین سبب به ذکر راه های مقابله با آن ها می پردازد.

در فصل چهارم به این بحث پرداخته ایم که هر دو متفکر قائل به ارادی بودن این تاثیرات بوده اند؛ چرا که راه کارهایی برای مقابله با تاثیرات منفی این عوامل داده اند. در نهایت، به نتیجه گیری از میان

آرای این دو متفکر پرداخته ایم و می توان گفت که، علاوه بر شباهت های آن دو در زمینه تاثیر عوامل غیرمعرفتی، ویلیام جیمز به نحو جامع تری به این بحث پرداخته است.